

Prof. Dr.
Saim SAKAOĞLU

KÂŞGARLI MAHMÛD VE DÎVÂN'I ÜZERİNE

Bu yıl, büyük Türk dilcisi ve derleyicisi Kâşgarlı Mahmûd'un doğumunun 1000. yılı olarak kabul edilmiş ve Türk dünyasının değişik coğrafyalarında çeşitli etkinliklerle kutlanmıştır. Kutlamalar yıl boyunca da devam edecektir. Onu ve ölümsüz eseri *Divânu Lugâti't-Türk* bir yıl boyunca değil, yıllar boyunca anmamızın gerekliliğine inanıyorum.

Kâşgarlı Mahmûd kimdir?

Onun adı kitabının üzerindeki bir kayıttan öğrendiğimize göre, Mahmûd bin el-Hüseyin bin Muhammed Kâşgarî'dir. Onunla ilgili olarak bulabildiğimiz bütün bilgilerin tamamına yakını eserinin değişik sayfalarına serpiştirilmiş notlardan oluşmaktadır. O Barsıgan/ Barsgan'da (1) doğmuş, o çevrede büyümüştür. Onun doğum yeri bugün Kırgızistan'ın Issık Köl'ü yakınlarındadır. Mahmûd'un, çocukluğu İli Irmağı kenarında geçmiştir (2). Mahmûd ve yakınları daha sonra o devrin bilim ve kültür merkezi olan Kâşgar'a yerleştikleri için, pek bilinmeyen Barsıgan yerine Kâşgarî olarak anılmıştır (3).

Kâşgarî, o yıllarda Türklerin kullandığı dilleri öğrenmek için soydaşlarının oturduğu Çin Seddi'nden başlayarak Kırım'a gelmiş, Hazar Denizi ile Kafkas Dağları'na kadar uzanan bütün ülkeleri gezmiştir (4).

Onun doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. Mahmûd hakkında, eserinin dışında bulabildiğimiz tek bilgi, Besim Atalay'ın birinci cilt olarak yayımladığı bölümünden sonra Batılı bilgin Martin Hartmann'ın verdiği şu kısa bilgidir:

"Mahmûd'un hocası Kâşgarlı

Halefoğlu Hüseyin hakkında Tâcü'l-İslâm Seme'ânî'nin *Kitâbü'l-Ensâb*'ında Kâşgar'da yetişen âlimlerden söz edilirken Mahmûd'a da yer verilir ve onun fâzıl, zâhid bir şeyh olduğu söylenir."

Mahmûd'un adı, hepsi birinci ciltte olmak üzere eserinin beş yerinde geçmektedir. Bunların bazılarında babasının kim olduğu, kendisinin Kâşgarlı olduğu, atalarının

Sâman oğullarını yenen beyler olduğu dile getirilir. Aslında o, bir bey oğludur, bey torunudur.

Onun bilinebilen iki önemli eseri vardır:

1. *Cevâhirü'n-Nahv fî Lugâti't-Türk*
2. *Divânu Lugâti't-Türk*

Eserinin adının yazımında yukarıdaki biçim tarafımızdan uygun görülmüş olup, yararlanılan veya anılan kaynaklardaki adların özgün yazımları korunmuştur.

İlk eserinin varlığını Kâtib Çelebi'ye borçluyuz. O, Mahmûd'un bugün nerede olduğu bilinmeyen, başka bir ifadeyle kayıp olduğu kabul edilen eserini görmüş ve ünlü eseri *Keşfü'z-Zünûn*'da tanıtmıştır.

Divân, son sayfasında yer alan bir kayıttan öğrendiğimize göre, 464 yılında yazılmaya başlanılmış ve dört kere yazılıp düzenlendikten sonra 466 yılında bitirilmiştir (5). Tarihler, 1072 ve 1074 yıllarını karşılamaktadır.

Eser, Bağdat'taki Abbasi halifelerinden birine sunulmuştur. Yaygın inanişâ göre Abbasi saraylarında görevli Türklerle anlaşmak amacıyla pek çok Arap Türkçeyi öğrenmek ister. Bunun üzerine Mahmûd da bu paha

biçilmez eserini kaleme alır.

Eser çok değişik açılardan inceleme konusu olmuş ve üzerine pek çok bibliyografya hazırlanmıştır. Biz de bu alanda hazırladığımız dört ayrı bibliyografyayı bilim dünyasının hizmetine sunmuş bulunuyoruz.

Biz, bir halk edebiyatı araştırmacı olarak, eseri bu açıdan değerlendirdik. Dilci ve tarihçi meslektaşlarımız başta olmak üzere değişik alanların bilgileri de eseri, kendi açılarından ele alıp değerlendirmişlerdir.

Alışılmış görüşe göre *Dîvân*'daki halk edebiyatı ürünleri ve sadece adları geçen bazı terimler aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

1. Atasözleri
2. Şiirler
 - a. Ağutlar
 - b. Destanlar
 - c. Kahramanlık şiirleri
 - d. Eğlence ve av şiirleri
 - e. Sevgi şiirleri
 - f. Pastoral şiirler
 - g. Ahlaki şiirler
3. Saka destanlarından Şu
4. Efsaneler
5. Bilmece terimi
6. Ninni terimi
7. Fıkra terimi

Aşağıda bu dallarla ilgili kısa bilgiler verilecek, bazı örnekler sunulacaktır.

1. Atasözleri

Dîvân'da atasözü yerine *sav* kelimesi kullanılmıştır. *Sav*ların sayısı konusunda bilginler anlaşamamışlardır. Bazı sözleri *sav* olarak kabul edenlerin yanında etmeyenler de vardır.

Aşağıda hemen kolayca anlayabileceğimiz birkaç atasözü verilmiştir:

Endik uma ewlikni ağırılar / Şaşkın konuk ev sahibini ağırılar (I /105-106).

Ermegüğe eşik art bolır / Tembele eşik dağbeli olur (I / 42).

Ot dise ağırız köymes / Ateş demekle ağırız yanmaz (I / 43).

2. Şiirler

Konularına göre yedi dalda incele-

nen şiirlerin bir bölümü aruz, bir bölümü hece ölçüsüyle yazılmıştır. Aruz ile yazılanlar beyit ve dördlüklerden, hece ile yazılanlar ise dördlüklerden oluşmaktadır.

Şiirlerin kaçar dördlükten veya beyitten oluştukları da tartışma konusudur. Aşağıda cilt ve sayfa numarası gösterilen örnekler Atalay çevirisinden, öbürleri ise Prof. Dr. Talat Tekin'in *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* (Ankara 1989) adlı eserinden alınmıştır.

Dîvân'da iki *ağıt* vardır ve ikisi de dördlüklerden oluşmaktadır. Dördlük sayıları tartışmalı olan bu *ağıtlardan* en ünlüsü Alp Er Tunga'nın ölümü üzerine söylenmiştir.

*Alp Er Tonga öldi-mü
İsiz ajun kaldı-mu
Ödleğ için aldı-mu
Emdi yürek yırtılır (I / 41, Tekin 8)*

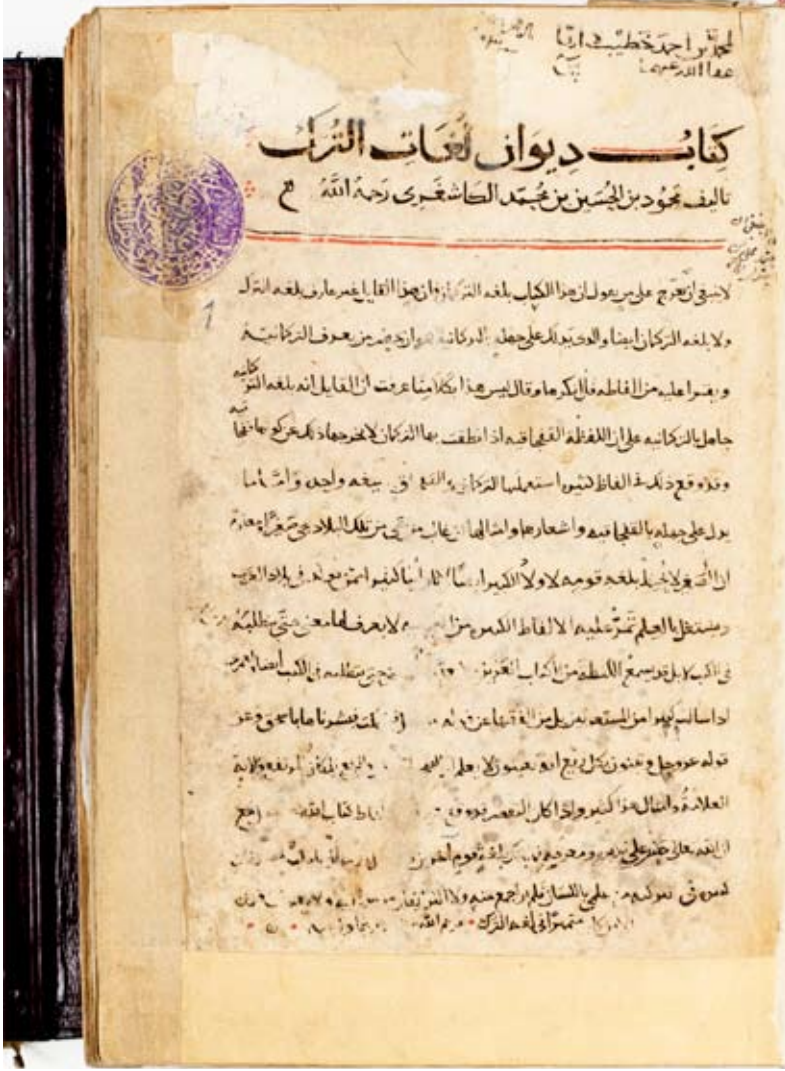
Destanlar; Tangutlarla, Budist Uygurlarla ve Yabakularla yapılan savaşlarla ilgilidir.

Dîvân'da, dördü de hece ölçüsü ile olan *kahramanlık şiirlerinin* yanında üç de bağımsız beyit vardır.

Eğlence ve av şiirlerinin ikisi de hece ölçüsü ile dir.

Sevgi şiirlerinin beşi hece ölçüsüy-le, üçü de aruz ölçüsüyledir

*Oğragım kendü yırak
Bulmadı meni karak (III / 29)*

ken (111-113) ve 3. cildinde **Türkmenler** hakkında bilgi verilirken (412-416) bu destanın parçalarına yer verilmiştir.

4. Efsaneler

Divân'da 'efsane' terimi yer almamaktadır. Değişik yerlerde verilen örnek metinler efsane özelliği taşımaktadır. Aşağıda bunlardan ikisi verilmiştir.

Kal-aç / Halaç

Hakan ve ordusu gitmiş, fakat onlardan 22 kişi aileleriyle birlikte orada kalmıştı. Bunlar geceyin yüklerini yükleyecek hayvan bulup gide-memişlerdi. İşte bu kitabın başlarında andığım ve hayvanların damgalarını belirttiğim, bunlardır: Kınık, Salgur ve diğerleri bunlardır. Bu 22 kişi, yaya olarak gitmek veya buldukları yerde kalmak için düşünür-

ken iki adam gördüler. Bu iki adam, yüklerini sırtlarına yüklemiş, ailelerini yanlarına almış vaziyette ordunun izini takip edip gidiyordu. Yorgundular ve yüklerinin altında terlemişlerdi. Durdular ve 22 kişiyle bu konuda konuşup danıştılar. 22 kişi onlara şöyle dedi: "Ey iki adam! Bu herif (yani Zülkarneyn) bir yolcudur; asla bir yerde durmaz, bizim yanımızdan da geçip gidecek ve biz yurdumuzda kalacağız." Türkçe olarak o ikisine "kal aç" dediler. "Ey iki adam! Kalın, durun, bekleyin" anlamında. Sonradan onlar "Halaç" diye adlandırıldılar. Halaçların aslı budur; iki boydurlar. (III, 415)

Pastoral şiirlerin yedisi hece ölçüsü, dördü de aruz ölçüsüyledir.

Ahlaki şiirlerin dörder tanesi hece ölçüsü ve aruz ölçüsü ile dir.

*Algıl ögüt mendin ogul erdem tile
Boyda ulug bilge bolup bilging ula
(I / 51)*

3. Saka destanlarından Şu

Saka Türklerinin daha çok bilinen *Alp Er Tunga Destanı*'nin yanında bir de *Şu Destanı* vardır. Bu destan bir bütün hâlinde olmayıp üç farklı kelime hakkında verilen örnek metinlerin birleşmesinden oluşmaktadır.

Divân'ın I. cildinde **öge** kelimesi açıklanırken (90-91, yine I. cildinde **Uygur** vilayeti hakkında bilgi verilir-

Türk Takviminin Ortaya Çıkışı

Türk hakanlarından birisi birkaç yıl önce geçmiş olan bir savaşı öğrenmek istemiş, o savaşın yapıldığı yılda yanılmışlar; onun üzerine bu iş için hakan ulusuyla *geneş* (müşavere) yapar ve kurultayda “Biz bu tarihte nasıl yarıldıksa bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaktır; öyle ise, biz şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayısınıca her yıla bir ad koyalım; sağışlarımızı bu yılların geçmesiyle anıyalım; bu aramızda unutulmaz bir andaç olarak kalsın.” dedi. Ulus, hakanın bu önergesini onayladı.

Bunun üzerine hakan ava çıkar, yaban hayvanlarını “İlisu”ya doğru sürsünler diye emreder. Bu, büyük bir ırmaktır. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Bu hayvanlardan avlarlar; birtakım hayvanlar suya atılırlar; on ikisi suyu geçer; her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak takılır. Bu hayvanlardan birincisi *sıçgan* imiş. İlk önce geçen bu hayvan olduğu için senenin başı bu adla anılmış ve *sıçgan yılı* denilmiş; bunlardan sonra sırasıyla geçen hayvanların adları yıllara verilmiş. *ud yılı* (öküz yılı), *pars yılı*; *tawışgan yılı* (tavşan yılı), *nek yılı* (timsah yılı), *yılan yılı*, *yund yılı* (at yılı), *koy yılı* (koyun yılı), *biçin yılı* (maymun yılı), *takagu yılı* (tavuk yılı), *ıt yılı* (köpek yılı), *tonğuz yılı* (domuz yılı). (I / 344 – 346)

5. Bilmecce Terimi

Divân'da ‘Bilmecce’ ve ‘Bilmecce sormak’ terimlerine birkaç farklı şekilde rastlıyorsak da bilmecce örneği görülemediştir.

tabuzgu, tabuzgu neng: Bilmecce (I / 489)

tabuzguk: Bilmecce (I / 502)

tapzuk: Halkın birbirini sinamaya çektikleri bilmecce (örnek: *Tapzuguk tapuzdum* Bilmecce sordum.) (I / 462).

tapzuguk: Halkın birbirini sinamaya çektikleri bilmecce (I / 462)

Bilmecce sormak ile ilgili filleri de şu şekilde belirleyebiliriz:

tabız-: Bilmecce söylemek veya sor-

mak (II / 164)

tabuz- / tapuz-: Bilmecce söylemek veya sormak (I / 462; II / 164)

6. Ninni Terimi

Divân'da, “Balu balu” diye okunan kelime için şu açıklama verilmiştir. “Kadınlar beşikte çocuğu uyutmak için böyle söylerler.” (III / 232)

7. Fıkra

Divân'da, fıkra karşılığı olarak kullanılan herhangi bir kelime yoktur. Ancak bazı kelimelerin bu kavramı karşılayabileceği konusunda görüşler vardır. Bu kelimelerden üçü aşağıda gösterilmiştir.

külünç: Gülünç (III / 374).

külüt: Halk arasında gülünç olan nesne (I / 357).

kög: Bir şehir halkı arasında meydana çıkarak bir yıl içerisinde gülünen şey, gülmece (III / 131). *Divân*'da yedi ayrı anlamda geçen **kög** kelimesi konumuzla ilgili olarak şu cümlede yer almaktadır. *Bu yıl kög keldi:* Bu yıl bu gülmece geldi; bu yılın gülmececi budur.

Bunların dışında, *Divânü Lügati't-Türk*'te çocuk oyunları, eğlenceler, vb. halk kültürünün alanına giren örnekler de vardır.

H [üseyin] Namık Orkun, “Eski Türk Âdetleri”, *Dergâh*, 10, Eylül 1921.

H [üseyin] Namık Orkun, “Millî Türk Yemekleri”, *Dergâh*, 20, Şubat 1922.

Erhan Aydın, “Divanü Lügati't-Türk'te Çocuk Oyunları”, *Türk Kültürü*, 33 (388), Ağustos 1995, 510-512.

Dipnotlar

1. Besim Atalay (çev.), *Divânü Lügati't-Türk Tercemesi I*, Ankara 1939, 417.
2. G. G. Musabaev, “Kaşgarlı Mahmut'un Yaşamı Üzerine”, *Türk Dili*, 27, 253, 1 Ekim 1972, 110.
3. agm., 114.
4. agm., 116.
5. M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut*, 2. bs., Ankara 1972, 15.